

ӘОЖ 7.03

Есмаганбетова, Ш.К.

*өнер кафедрасының аға оқытушысы,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ МУЗЫКАЛЫҚ ІЛІМ МҰРАЛАРЫ

Түйін

Осы мақалада әлемдік музыка өнері мен музыка теориясының дамуына ерекше ықпал еткен Шығыстың Ұлы ойшыл, ғалым, математигі әл-Фарабидің музыка жайында «Музыканың ұлы кітабы» және «Ғылымдар энциклопедиясы» еңбектері жазылған. Ғалымның музыка өнеріне өзінің ғылыми көзқарасында айтылған ойлары мен физика-математикалық ғылымға сүйене отырып практикалық дәлелдері келтірілген. Музыкалық практика мен теорияны қоса қарастыра музыка әлеміндегі ұлы еңбектерін жазған. Осы жоғарыда аталған еңбектердің жазылу себебіне тоқталып кеткен.

Кілт сөздер: әл-Фараби, музыка, музыкалық трактат, гармония, Музыка теориясы, Музыканың ұлы кітабы, Ғылымдар энциклопедиясы.

1 Кіріспе

Музыканы ғылыми көзқараста, музыка теориясын зерттеу, дәлелдеу арқылы дамытып, ғылымда зор еңбек қалдырған Шығыстың ойшыл, ғалымы әл-Фарабидің музыка туралы мұралары әлем музыка өнеріндегі баға жетпес қазына. Музыка теориясын бір жүйеге келтірген басқа ғалымдарды да ескерген жөнінде: музыканың біртұтас физика-математикалық теориясының ірге тасын қалаған, атақты грек оқымыстысы Пифагор еңбегі өте зор. Тәжірибеге сүйене отырып, ең алғаш сандық-теориялық негізін жасаған. Қазіргі кезге дейін музыкалық білім берудің әліппіі ретінде пайдаланып жүрген Музыка теориясындағы: дыбыс ара қашықтықтары (тон), интервалдар (октава, квинта, кварта), музыкалық дыбыстардың өзара үйлесімділігі (диссонанс, консонанс) тағы басқа музыкалық терминдерді алғаш атап өткен. Эмпедокл (б.з.д. 492-493ж.ж.) дыбыстың таралуы мен оның қабылдануы дыбыс көзінен шығатын өте әлсіз кішкене денелердің құлаққа әсер етуімен байланыстырып түсіндіреді. Біздің заманымызға дейін өмір сүрген Витрувий болса, дыбысты су бетінде болатын толқынмен салыстырып, дыбыс пен оның таралуын дәл айтқан. Ал, Аристотель болса, дыбыстың шығуы мен таралу жылдамдығы туралы: дыбыс шығаратын дененің ауаны қысып, оны сирететіндігін, ал жаңғырық дыбыстың кедергіден кері қарай шағылу құбылысы екендігі жайында біраз пікірлер қалдырған.

2 Материалдар және әдістер

Грек ғылымының ізбасары саналған Орта ғасырдағы араб және шығыс елдерінде музыка ғылымы айрықша дамыды. Грек музыкасын жинап, жаңа музыкалық ғылымын дамытқан: әл-Кинди, Фараби, Әбу Әли ибн-Синалар болды. Ұлы ғалымдар арасында әл-Фарабидің музыка теориясын дамытудағы еңбегі ерекше.

Әл-Фарабидің музыкалық әндер жазып, музыкалық аспаптары (Уд, Қыпшақ, Канун) болғандығын, қазіргі кезге дейін Түрік, Иран, Ирак және тағы басқа Шығыс елдерінде әндерінің айтылып жүргендігі дәлел. Музыка теориясына арнап жазылған еңбектері: «Музыканың ұлы кітабы», «Музыка жайлы талдау», «Ырғақтардың жіктелуі» және «Ғылымдардың шығуы», «Ғылымдар энциклопедиясы» еңбектері тарауларында музыка жайында жазып өткен.

Әл-Фарабидің музыкалық дыбыстың таралуы жөніндегі пікірі физикалық құбылысқа жақын келеді. Яғни, «өзара әсер еткен екі дененің арасындағы ауа тығыздыққа түсетіндіктен дыбыс шығады. Ауаның әрбір бөлшектері басқа бөлшектерін қозғалысқа келтіретіндіктен, бұл тербеліс құлақ жарғағына беріледі. Ал есту мүшесі дыбысты әртүрлі естиді, оның дыбыс көзінен алыс жақындығына байланысты», – деп түсіндірген.

Фарабидың музыка ілімін жасауда Грек оқымыстылары (Пифогор, Аристотель, Аристократ, Евклид, Птоломей) еңбектеріне сүйене жасағаны анық. Олардың идеясы негізінде ғылымның жаңа жетістіктеріне жеткен. Әл-Фараби музыкалық аспапты физика-математика ілімімен байланыстырып өткен. Әл-Фарабидің айтуынша: «Мен тек музыка ғылымын бағалаушы ғана емеспін, музыка өнерін де бағалаушымын, сондықтан да ертедегі гректерге қарағанда, көбірек істеуіме мүмкіндік болды» деген [2].

Фараби пікірінше музыка ғылымы физика-математика ғылымы қағидасынан тұрады, музыка өнер ретінде поэзиямен байланысты болса, музыка ғылымы математикаға жақын екендігін жоғарыда аталған еңбектерінен таныстық.

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Өзінің «Ғылымдар энциклопедиясы» деп аталатын атақты еңбегінде музыка ғылымын нақтылап анықтап береді. Музыка математиканың ірі жеті тарауының бірі болып табылады. Бұл ғылымның зерттейтін пәні, мақсатын: «Музыка туралы ғылымға келсек, ол жалпы алғанда әуен (күй, саз) түрлерін, олардың неден жасалынатынын, не үшін жасалатынын, олардың әсері барынша өткір және әсерлі болуы үшін қандай болуы керек екендігін зерттеді. Ол біріншісі практикалық музыка, екіншісі музыка жайлы екі ғылымды біріктіру арқылы үлкен еңбек жазды. Практикалық музыкаға табиғи және жасанды түрде жасалған аспаптарда орындалатын сезім арқылы қабылданатын мелодиялар жатады. Табиғи құралдарға көмей, тілшік, мұрын т.б. жатады, сыбызғы, лютня және басқалары жасанды аспаптар. Музыкант-практик тек музыкалық аспаптардан тон, мелодия және осыларға қатысты барлық басқа мәселелерді шығарып, алумен ғана шұғылданатындығын көрсетті.

Музыка жайлы теориялық ғылым ақылмен сезу сипатында болады, ол тондар мен мелодиялар жайлы жалаң білім беріп қана қоймай, мелодияны құрайтын нәрселердің бәрінің себептерін ашады; мұнда олар белгілі бір аспапқа, материалға қатыссыз дерексіз түрде, дыбыс қабылдау мүшесінің пәні ретінде қарастырады».

Ол музыка ғылымының тараулары туралы былай дейді: «Музыка жайлы теориялық ғылым үлкен бес тараудан тұрады. Бірінші тарауда қандай ғылымның болса да құрамын анықтауда қажет болатын негіздері мен көзқарасы баяндалады; бұл негіздер қалай зерттеліп қабылданады, қандай және қанша элементтерден тұрады және оны зерттеуші қандай болуы керек деген мәселелер қамтылады. Екінші тарауда осы музыка ғылымының негізі баяндалады. Бұл тарауда тондардың шығуы, олардың саны мен сапасы, бір тонның екінші тонға қатысы мен оған дәлелдер келтіріледі. Тондардың реті мен орналасу түрлері айтылады; бұл олардың үйлесімді және үйлесімсіз болуын анықтап, ол тондарды лайықты түрде іріктеп, мелодиялар құруға мүмкіндік береді деген. Үшінші тарауда жоғарыда көрсетілген негіздерді белгілеу және дәлелдеу барысында келтірілген нәрселерді әр түрлі жасанды аспаптарда қалай қолдануға болатыны жайлы айтылады. Бұл аспаптарда осы негіздерге сәйкес тондарды шығарып алу және оларды алдын ала белгілеген ретпен қалай орналастыруға болатындығы көрсетіледі. Төртінші тарауда тондардың метрлік негіздерін құрайтын әр түрлі табиғи ырғақтар туралы айтылған. Бесінші тарауда жалпы мелодиялар құрастыру, әсіресе белгілі бір тәртіппен жүйе бойынша түзілетін поэтикалық сөздерге сәйкестендірілген мелодиялар құрастыру жайында айтылады. Поэзиялық сөздерді белгілі бір әуендерге сәйкес қолдану және осы сөздер арқасында әсерлі де өткір шығып бастапқы көздеген мақсатқа жеткізерліктей әуендер табу жайында айтылады».

Әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» атты трактаты осы «Ғылымдар энциклопедиясында» келтірілген негізде жазылған. Тек құрғақ музыкалық шығарма ғана емес, бүкіл орта ғасырлық ғылымның философиялық мәселесі жайында барынша қамтылған, физика-математика туралы да пікірлер мен қағидалар да айтылады. Еңбекте музыканың тәжірибелік және теориялық негізін қалап және оны музыкалық аспаптарда қалай жүзеге асыру жолдарын көрсеткен.

Енді осы еңбегіне тоқталсақ, «Музыканың ұлы кітабы» трактаты үлкен төрт бөлімнен тұрады, олар: Музыка ғылымына кіріспе; Музыка ғылымының негіздері; Музыкалық аспаптар және Музыкалық композиция деп аталады.

Бірінші бөлім: «Музыка ғылымына кіріспе» тарауы екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлікте әуенді (күй) анықтау, теориялық және практикалық музыка, музыкалық аспаптар, музыкаға бейімділік, әуен шығару, түрлі музыкалық жанрлар, олардың көңілге әсер етуі, музыкалық талант, адам дауысы мен аспаптар шығаратын дыбыстар, музыканың шығуы, аспап жасау, музыкалық білім, тәрбие беру, теориялық ғылым, теориялық музыка өнері, сезім мен ақыл, бастапқы, негізгі мақсаттар, музыкадағы табиғи құбылыстарды айтып өтеді. Мысалы: Әуенді орындау пішіні екі қасиет үндестігі арқылы шығады, олар: қолдан жасалынған аспап пен көмейден шығатын дауыс арқылы әуенге пішін келтіруге болады деген. Ол үшін әсіресе тамақтан дыбыс шығаруға көп дайындық арқылы қол жеткізіп, аспапты дыбыстың позициясына сәйкес соғылу керектігін түсіндіріп өткен. Әуенді шығару үшін аспап дұрыс шертілсе ғана әуен шығады деген. Бұл әуенді орындаушының жоғарғы шарықтау шегі деген. Сол арқылы елестен шығарылатын дыбыс пен аспап арасындағы байланыс арқылы, әуенге дұрыс келістірілген гармониялық-өлшеммен бірлесе пішін беретіндігін көреміз.

Әуенді шығару пішіні әр музыканттың дарындылығына сай келеді екен. Шығарылған әуенді орындау арасында бір біріне тәуелділік бар. Яғни әуенді орындау үшін шығарады.

Әуен түрлерін: есту арқылы жанға рахат пен таңданыс беретін; жанға образ беріп, елестетуіне итеретін және бір нәрселерді суреттеуде еліктейтін әуен түрлерін көрсеткен. Олар: құдайға табыну, табиғатты суреттеу, адамның жан күйін жеткізер әуендері.

Рахаттандыратын әуеннен жаның демалады. Желіктіретін әуен көңіл күйге сәйкес пайдаланады. Ал, образды суреттейтін әуен ақындық сөзге байланысты туындайды екен. Өлеңнің туындауы туралы: адам әуенді шаршағаннан, рахаттануға немесе сөйлеген сөздің мағынасын түсіну мақсатымен қолданады. Уақыт өте ән мен өлең бір біріне жетіле көбейіп, жалғаса береді деген.

Музыкалық әуеннің құдіретті күш екенін дәлелдеп отырғандығын: жағымды әуендер арқылы адамды емдеп, жағымсыз әуендер у ретінде өлім шығаратындығын айта кетеді. Сонымен қатар жоғарғы дыбыстарда орындалатын әуен мен оны шығаратын музыкалық аспаптарды табиғи емес екендігін көрсеткен.

Ал, екінші бөлікте: дыбыстың табиғи сезілуі, дыбыс үйлесімділігі мен үндестігі, үндессіздік, табиғи дыбыс аралықтары, интервалдар (тондар), табиғи дыбыс үндестілігін шығаратын музыкалық аспаптар, гамма, негізгі интервалдар, кварта интервалын үшке бөлу, жарты тон, он екі жарты тон көрсеткіші, жоғарғы және төменгі дыбыс, тондарды сандар арқылы белгілеу, тондар жайында теориялық және практикалық ойлары мен дыбыс үндестігі (консананс) туралы айтып өткен.

Уд музыкалық аспабында дыбыстардың жарты үн, толық үннің төрттен үші, толық үннің төрттен бір интервал аралықтарын көрсетіп өткен. Екі қалдық интервалы бір қайтымды интервалды құрайды. Яғни квартаның дыбыс аралығы екі қайтымды және бір қалдықтан тұрады. Бұл қазіргі кездегі дыбыс аралығымен есептегенде 2,5 тонды білдіреді. Ал квинта интервалы 3,5 тондық аралықты үші қайтымды мен бір қалдықтан тұратындығын көрсеткен. Қарап отырсақ кварта және квинта интервал аралықтарын қазіргі кездегі тондық өлшеммен салыстырғанда дәл анық келтірген.

Ғалым музыканың теориялық негізін басқа геометрия, физика ғылымдарын негізге алу арқылы дәлелдеп көрсеткен. Мысалы: төменгі және жоғарғы дыбысты салыстыру үшін ортақ нәрсе болса өлшеуге болатындығын айтып өткен.

Музыкалық практикада қолданылатын он кемелдік түрін анықтаған. Бірінші түріне текті әуендік үйлесімділік жатады. Консананс: кварта, квинта және октаваны интервалдарын жатқызған.

«Музыка ғылымының негіздері» деп аталатын екінші бөлім екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлікте физикалық өзгерістер, дыбыстардың шығуы, таралуы, тонға анықтама берген, дыбыс шығаратын денелер, жоғарғы және төменгі дыбыс себептері, музыкалық интервалдар – қос октава, кварта, квинта, тон, үндестік пен диссонанс қатынастары, үлкен, орта және кіші интервалдар. Интервалдарды қосып, бөлу мен азайтудағы ережелер туралы айтып өткен.

Екінші бөлік мазмұнына қысқаша тоқтала кетсек, бұл бөлімде дыбыс аралық тондары: квартадан топтар, қос октава, топтағы тон атаулары, жылжитын және жылжымайтын тондар, тоналдық. Тон мен интервал қоспасы, топ пен тоналдық қоспасы, тондар арқылы әуеннің қозғалысы, ырғақ, теориялық тәжірибе жолымен музыкалық аспаптар жасау, әуенді аяқтау енген.

Үшінші бөлім «Музыкалық аспаптар» деп аталып, екі бөліктен тұрады. Алғашқысында: теорияны тәжірибе жасап зерттеудегі музыкалық аспаптар мен олардың құралысы, пернелері, интервалдар, лютня аспабының жүйесі, жалпы және ерекше тондары, олардың саны, бесінші шегі, аккордтар және т.б. енген.

Екінші бөлікте: танбурлар (домбыра) туралы қызықты мәліметтер айтылған. Оның ішінде Бағдат домбырасы оның тұрақты және айнымалы пернелері, аккордтары және аспап жанрлары айтылған. Хорасан домбырасы, оның тоны лютня аспабымен сәйкестігі, ондағы аккорд; флейта (сырнай) аспабы, флейтаның дыбыс аралығы (диапазон), аспаптың түрлері және рабаб, арфа музыкалық аспаптары туралы айтылған.

Бұл бөлікте Бағдаттағы белгілі аспап бағдаттық танбур аспабы туралы жазылған. Көбінесе қос шегі бес бөлікке бөлінетін аспап пернелері төменнен жоғарыға қарай жасалынған. Қос шек арасындағы пернеде орналасқан интервалдар үйлесімділігін көрсетіп өткен. Бұл аспапты қазіргі заманда көбінесе араптар қолданады.

Трактаттың соңғы бөлімі «Музыкалық композиция» екі бөліктен тұрады. Біріншісінде әуенге (мелодия) анықтама берілген, оларды толық және толық емес топ деп бөліп қарастырылған, топтарды кестеге енгізген, үндестік пен диссонанс, ырғақ, негізгі, қосылушы ырғақтар, қайталанушы және толықтырушы ырғақтар, араб дәстүрлі ырғағы, әуен (мелодия) шығару жайында жазған.

Абсолютті дыбыстардан құралған композицияның жасалуын таныстырып өткен. Композиция арқылы музыкалық аспапта пайда болатын әуендерге де тоқталған.

Бұл жерде әсіресе әуеннің ырғағына тоқталып өткен. Мысалы бастапқы бір ырғақтан бірнеше ырғақтың бөлініп шығуын математикалық сандармен салыстырып түсіндірген. Ырғақты соққы (шапалақ) немесе шерту арқылы көрсеткен. Соққының күшті ритмдік соққы, орташа ритмдік соққы және әлсіз ритмдік соққы түрлерін араб тілі грамматикасымен салыстырып өткен. Ырғақты қарапайым ажыраған және күрделі ажыраған деп екі түрге бөліп, ырғақтық соғылуын көрсеткен. Аты айтып тұрғандай қарапайым соққыда: 1,2,3,4 ажыратылып саналса, күрделіде араласқан: 3, 2, 1 және т.б. күрделі соққылар ажыратылуы мүмкін.

Екінші бөлік мазмұны: дауыс әуенділігі, адам дауысы, сөз бен әуеннің жақындығы, бос және толық тондар, оларды айту, аралас айту, дауыс әуенін шығару (композиция), әуенді бастау және аяқтау, берілетін әсері, оларды әшекейлеу (мелизм) адам сезіміне әсері жайында сөз еткен.

Әуеннің үш түрі: бос дыбыс, толық дыбыс және аралас дыбыстар арқылы шығатын әуеннің сөз феноменімен байланысына тоқталған.

Әл-Фараби бұл еңбекті өз замандасы Әбу Жағфар Мұхаммед ибн әл-Қасым әл-Кирхи уәзірдің өтініші бойынша жазғандығы жайында: «Сен ежелден келе жатқан байырғы музыка өнерін білгің келіп, осы жөнінде жеңіл әрі түсінікті, көптің кәдесіне жарайтын кітап жазуды өтінген едің. Сол тапсырманды осы уақытқа дейін орындай алмай келдім, мұның себебі, бұл мәселе жөнінде жазылған ертедегі ғалымдардың, олардан кейінгілер мен замандастарымыздың еңбектерін тегіс мұқият қарап шығуға тура келді. Саған керек мәлімет солардың ішінен табылып қалған күнде, мен сенің тапсырмаңнан құтылып, кітап жазбаған ақ болар едім. Шынында, бұл мәселені барлық жағынан талдап, толық қамтыған кітап болса, оның үстіне тағы да арнайы шығарма жазу артық болар еді. Өйткені, біреудің айтқанын, жазғанын орынсыз иемденіп, қайталап айту надандық пен арамзалық ісі болады. Егерде бұрын жазылған кітаптардың ішінде түсініксіз жерлері кездесе, ескіргені немесе тағы басқа сол сияқты кемшіліктері болса, оны кейінгі адамның түзетуіне, жөндеуіне рұқсат етіледі, бірақ, алғашқы автордың ойы тегісімен сақталуы қажет. Сондықтан да негізгі еңбек бұрынғы жазғандікі болып қалады, ал кейінгі тек түзеуші, алғашқының ойын түсіндіруші, көпке жеткізуші ғана болуы ләзім.

Мен қарап шыққан еңбектерде бұл өнердің кейбір жақтары мүлде ескерусіз қалған сияқты, көпшілік кітаптарда музыка мәселесі, әсіресе, оның теориясы бірінен бірі байланыссыз, түсініксіз шатастырылып жазылған. Алайда бұл кемшіліктер ертедегі ғалымдар қабілетінің нашарлығынан кетті, олар бұл ғылымды жетілдіре алмады деп білуге ешбір болмайды. Ерте заманда талантты, ірі ғұламалар көп болған, олар ғылымды дамытудан өздерінің алдына бірден бір мақсат етіп қойған. Ақыл парасаты мол, сезімтал ғалымдар дүниеге бірінің артынан бірі келіп, алдыңғылардың ісін үйреніп, одан қарай жалғастырып, дамытып отырған. Ал енді олардың музыка жөнінде жазған еңбектері не жоғалып кеткен, немесе арабшаға нашар аударылған болуы керек. Бұл мәселенің олқы болып отырғанын мен тек қана осылай түсіндіре аламын.

Міне, сол себептен мен сенің тілегінді орындауды өзіме борыш деп санап, осы кітапты жаздым» дегенін А. Көбесов өзінің «Әл-Фараби» еңбегінде келтіріп кеткен [1].

5 Қорытынды

Әл-Фарабидің музыкалық еңбектері әлемдегі теңдесі жоқ мұра. Біраз еңбектері қазақ тіліне аударылып, ғылыми зерттеу жұмыстары жазылуда. Мақаланы жазу барысында маман ретінде Музыка туралы үлкен кітабынан біраз терең білім мен практика қолданысында кездесетін әуенді орындау заңдылықтарына көзім жетті. Ғалым әлемді тербеткен ана әлдиінен бастап құдыретті жаратушы күшке сыйынуға дейін тұнып тұрған музыканы ғылым ретінде танытып отыр. Сол себепті болашағымыз тарихымызды ғана емес, ғылым мен ілімнің қайдан шыққанын білуі тиіс.

Бұл мақаламды аяқтай келе, қазіргі жастардың музыка өнерін танып, маман иесі болуы үшін ең алдымен әл-Фараби музыкалық еңбектерімен арнайы пән бойынша толықтай танысса дер едім. Себебі шетел, ресей ғалымдарының жазған оқулықтарымен оқытылатын «Музыка теориясы», «Гармония» арнайы пәндерінің түп нұсқасы Фараби еңбектерінен негіз алып жатқандығын білуі керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Көбесов А. Әл-Фараби. – Алматы, 1971. – 127 б.
- 2 Абу Насыр әл Фараби. Қайырымды қала, Музыка туралы кітап. – Алматы, 2018. – 371 б.
- 3 Абу Насыр әл-Фараби. Музыка туралы үлкен кітап. 8-том. – Астана, 2008. – 133 б.
- 4 Алтаев Ж. Әбу Насыр әл-Фараби. «Музыканың үлкен кітабы» // Шәмші ұлттық мәдениет және ғылыми-танымдық журналы. – 2009. – №4 (05). – Б. 32-35.

Материал редакцияға түсті: 11.02.2020

ЕСМАГАНБЕТОВА, Ш. К.

МУЗЫКАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ

В этой статье описываются работы Великого восточного мыслителя, ученого математика аль-Фараби, Великой книги музыки и энциклопедии наук, которые сыграли значительную роль в развитии мировой музыкального искусства и теории музыки. Практические доказательства, основанные на математической науке. Помимо теории с музыкальной практикой, он написал великие произведения в мире музыки. Также были упомянуты причины написания этих работ.

Ключевые слова: аль-Фараби, музыка, музыкальный трактат, гармония, теория музыки, великая книга музыки, энциклопедия науки.

YESMAGANBETOVA, SH. K.

AL-FARABI'S MUSICAL LEGACY

This article describes the work of the Great Eastern thinker, scientist mathematician al-Farabi, the Great Book of Music and the encyclopedia of sciences, which played a significant role in the development of worlds musical art and music theory. Practical evidence based on mathematical science. In addition to the theory of musical practice, he wrote great works in the world of music. The reasons for writing these works were also mentioned.

Key words: al-Farabi, music, music treatise, harmony, music theory, the great book of music, encyclopedia of science.